

SPORT JAKO ELEMENT RZECZYWISTOŚCI KULTUROWEJ. BOHATER SPORTOWY JAKO BOHATER KULTUROWY

Sport stanowi bez wątpienia fenomen kulturowy współczesnego świata. Nowe dyscypliny wraz ze strukturami organizacyjnymi powstawały na przełomie XIX i XX wieku, towarzysząc rodzącemu się neoolimpizmowi, którego filozoficzne podstawy w krótkim czasie przekształciły się w główne źródło teoretyczne współczesnego sportu. Po blisko dwóch tysiącach lat (bo tyle dzieliło wówczas od greckiego antyku), wartości sportu stanowiły podstawę reformy obowiązującego we Francji i w Europie systemu pedagogicznego, a ideologia igrzysk miała sprzyjać pokojowemu współistnieniu narodów świata oraz stymulowaniu wszechstronnego rozwoju psychofizycznego jednostki. Coubertinowska wizja olimpizmu, nawiązująca w prostej linii do platońskiego ideału kalokagatii, stanowiącego w tradycji antycznej jeden z fundamentów systemu wychowania, trafiła w Europie przełomu XIX i XX na podatny grunt. Zachodzące wówczas zjawiska i procesy społeczno-ekonomiczne, spowodowały radykalną zmianę sposobu życia jednostek, grup społecznych i całych społeczeństw.

Rozwój cywilizacji technicznej zrodził potrzebę wypełnienia czasu po pracy czynnościami nie bezpośrednio użytecznymi (autotelicznymi), które miały też pełnić funkcję kompensacyjną (w Polsce m.in. ruch boiskowy zapoczątkowany przez dr H. Jordana). Zdrowie stopniowo stawało się nie tylko wartością indywidualną, ale i społeczną. Człowieka zaczęto postrzegać jako istotę ekonomiczną, społeczną i kulturową. Sport stał się sferą rzeczywistości społecznej. Postępujące procesy demokratyzacji uczestnictwa w życiu sportowym, wielostronnej technicyzacji, intelektualizacji, profesjonalizacji – spowodowały jego autonomizację. Sport stał się wyodrębnionym rodzajem zachowania ludzi, realizujących jego cele wedle przyjętych reguł. Od początku towarzyszyły mu też instytucje, ale także specjaliści (trenerzy, działacze, lekarze) i publiczność.

Stawiając pytania o genezę współczesnego sportu, jako integralnego składnika kultury, należy podkreślić, iż wszystkie wymienione wcześniej zjawiska sprzyjały jego powstaniu i dynamicznemu rozwojowi. Nie kwestionując bynajmniej znaczenia wszystkich tych przemian i procesów, nie sposób pominąć

faktu, iż to one właśnie spowodowały wytworzenie pewnej luki kulturowej, w którą wartości sportu znakomicie mogły się wpisać.

Jak podkreśla Z. Krawczyk „Sport współczesny (...) zdaje się odzwierciedlać postawy ukształtowane przez współczesne wzory kultury, a przede wszystkim wzory współzawodnictwa, walki, dążenia do awansu, egalitaryzmu, kreacji i pełnej autorealizacji jednostek i grup ludzkich”¹

Ostatnie stulecie, tak istotne z punktu widzenia rozwoju cywilizacji ludzkiej, uznawane jest za wiek wynalazków, wojen i sportu. W tym właśnie okresie bowiem, sport ugruntował swoją pozycję, stając się istotnym elementem kultury współczesnego człowieka (kultury – w szerokim znaczeniu – nie tylko kultury masowej, postrzeganej jako kultura niższego autoramentu).

Analiza wpływu sportu na kreowanie rzeczywistości kulturowej człowieka, wymaga sprecyzowania kluczowych pojęć. Termin „kultura” występuje w wielu możliwych supozycjach znaczeniowych, jako:

1. „W znaczeniu najogólniejszym: całokształt materialnego i duchowego dorobku ludzkości, nagromadzonego i gromadzonego w procesie historycznego rozwoju homo sapiens. W tym sensie kultura jest przeciwstawiana naturze (przyrodzie) a często utożsamiana z cywilizacją.
2. W znaczeniu węższym: ogół wytworów materialnych i duchowych właściwych danej, wyróżnionej czasoprzestrzennie, grupie społecznej (plemieniu, warstwie społecznej, narodowi, grupie etnicznej, państwu), przechowywanych i uzupełnianych historycznie w świadomości społecznej i przekazywanych mocą tradycji następnym pokoleniom. Kultura określa wówczas historyczny poziom rozwoju danych społeczności.
3. Przez kulturę rozumie się często wyłącznie duchowy dorobek ludzkości (bądź określonych społeczności). W jej skład wchodzi historycznie ukształtowane, uznane i zobiektywizowane wartości (tkwiące np. w sztuce czy nauce) oraz zasady i normy (prawne, moralne, obyczajowe, religijne, zwyczajowe) regulujące wyróżnione sfery aktywności człowieka. W tym aspekcie kultura jest odróżniana od cywilizacji, rozumianej jako materialna (techniczna) strona dorobku gatunku ludzkiego”².

Tradycja języka potocznego wskazuje też na rozumienie tego pojęcia w kontekście związku z poszczególnymi sferami życia, wyróżniając m.in. kulturę techniczną, fizyczną, polityczną, prawną, osobistą, rolną itd.

Dla potrzeb podejmowanej analizy, najbardziej przydatna wydaje się trzecia z cytowanych wyżej definicji kultury, akcentująca niematerialną stronę dorobku gatunku ludzkiego. Sport stanowi integralną dziedzinę kultury fizycznej, a ta z kolei mieści się przecież w kulturze w szerokim ujęciu. Przymiotnik „fizyczna” nie najlepiej oddaje jej istotę, bo można byłoby sądzić,

1. Z. Krawczyk, *Studia z filozofii i socjologii kultury fizycznej*, SiT, Warszawa 1978, s. 77.

2. S. Jedynak (red.), *Mały słownik etyczny*, Oficyna Wyd. Branta, Bydgoszcz 1994, s. 118.

iz w kulturze tej fizyczność zdominowała sferę duchowości. Stąd już blisko jest to przeciwstawienia kultury fizycznej kulturze duchowej, co bynajmniej nie jest zabiegiem uprawnionym. W kulturze fizycznej podmiotem jest człowiek, traktowany komplementarnie, jako jednostka psychofizyczna. Mimo, iż aktywność sportowa stanowi ekspresję cielesności ludzkiej, to jednak jest tam miejsce na tę sferę kultury duchowej, stanowiącej układ sensów i wartości, bez których uprawianie i oglądanie sportu nie miałyby większego sensu. Należą do nich m.in.: podstawy filozoficzne sportu – z ideą olimpijską na czele; reguły prawne, moralne i etyczne (w tym również fair play) oraz dodatnie emocje towarzyszące postanowieniom i działaniom (dotyczące zarówno sfery motywacji, jak też wszelkich aspektów wynikających z widowiskowości sportu).

Nawiązując do kwestii używanej terminologii J. Lipiec podkreśla, iż „(...) Predykatywna „fizyczność” kultury może być łatwo przeniesiona do rzędu cech konstytutywnych swego nośnika, co jest absurdem; kultura jest bowiem ontologicznie tym co właśnie nie-realne, nie-fizyczne.(...) W ogóle nie ma kultur zrejonizowanych ze względu na swój przedmiot”³. Należy więc przyjąć, iż jest to wieloletnia tradycja (obecna przede wszystkim na gruncie nauk o kulturze fizycznej), natomiast pojęcie to zawsze odnoszone jest do pełnej „psychofizyczności” człowieka.

Sport i jego bohaterowie

Najbardziej spektakularnym przejawem kultury fizycznej jest sport. Widowisko sportowe (wraz ze swoją oprawą), może być też postrzegane w kategoriach fenomenu paraartystycznego.

Współczesna technika (z możliwością przekazu satelitarnego) sprawia, iż w ważnym wydarzeniu sportowym uczestniczyć mogą miliardy ludzi na całym świecie. Sukces pojedynczego sportowca stają się więc, tym samym, udziałem widzów zgromadzonych przed ekranami telewizorów. Sport oddziałuje na widownię przede wszystkim za pośrednictwem swoich bohaterów⁴.

Termin „bohater” występuje w wielu znaczeniach, opatrzony został licznymi interpretacjami historycznymi i deontologicznymi. Jak wynika z definicji zamieszczonej w *Słowniku języka polskiego*, bohater to: „1) ten, kto odznaczył się męstwem, niezwykłymi czynami, ofiarnością dla innych, 2) główna postać w utworze literackim, filmie, operze, postać reprezentatywna dla danego utworu, okresu, 3) ktoś, kto budzi chwilowe zainteresowanie, skupia na sobie

3. J. Lipiec, *Filozofia olimpizmu*, Wyd. Sprint, Warszawa 1999, s. 177-178.

4. Kwestie dotyczące zasadności używania tego pojęcia w stosunku do wybitnych sportowców jak również wieloaspektowa analiza tego terminu, zob. szerzej H. Zdebska, *Bohater sportowy. Studium indywidualnego przypadku Bronisława Czecha (1908-1944)*, Wyd. Naukowe Fall, Kraków 1997

uwagę otoczenia (np. bohater dnia, wieczoru), 4) w mitologii greckiej, postać o nadludzkich cechach, półbóg, heros”⁵

W kontekście cytowanych określeń wątpliwości nie budzi fakt, iż dokonania wybitnych sportowców należy traktować w kategorii niezwykłości czynów. Sprintera nie podziwiamy za to, że biega (ponieważ bieg jest naturalną formą ruchu i każdy lepiej lub gorzej to potrafi), ale za to, że opanował technikę w stopniu pozwalającym osiągnąć mu taki czas. Siergiej Bubka wzbudzał uznanie nie dlatego, że skakał o tyczce (trudność techniki), ale dlatego, że skakał o tyczce najwyżej i potrafił sportową formę utrzymać w długim okresie czasu.

Wydaje się zatem, iż uzyskanie statusu bohatera sportowego jest możliwe dla kogoś, kto wzbudza uznanie za swoje mistrzostwo (czy wręcz arcymistrzostwo), jak też za to, że robi to w pewnym stylu lub w szczególnych warunkach (np. z kontuzją). Czy jednak bohater sportowy, powinien odznaczać się męstwem, ofiarnością dla innych? Pierwsze z wymienionych pojęć oznacza bohaterstwo, dzielność, hart ducha, nieustrasżoność, wytrwałość w ciężkiej sytuacji⁶ Ofiarność, to z kolei „gotowość do poniesienia uszczerbku natury fizycznej lub duchowej w imię uznanej wartości (idei) czy poważnej osoby” W etyce chrześcijańskiej, ekstremalnym wymiarem ofiarności było męczeństwo.

Klasyccy bohaterowie wykazywali siłę tych cech w okolicznościach tragicznych, niejednokrotnie w sytuacjach zagrażających ich życiu (np. walka o honor, za ojczyznę).

Sport nie wymaga od zawodnika ponoszenia takiej ofiary. Dlatego też męstwo, w odniesieniu do tego rodzaju działalności ludzkiej, należy pojmować raczej w kategoriach wytrwałości, odporności psychofizycznej, siły woli, umiejętności pokonywania trudności zewnętrznych (sprzętu, własnego ciała) i wewnętrznych (leżących w psychice zawodnika). Zdecydowana większość dyscyplin sportowych nie wymaga od zawodnika szczególnej odwagi, ale istnieją i takie, które pewien stopień ryzyka posiadają (np. skoki narciarskie, wyścigi formuły 1). Zagrożenie dla zdrowia lub życia zawodnika istnieje tylko wtedy, kiedy zostanie popełniony przez niego błąd (np. w technice). Generalnie jednak w sporcie nie umiera się, gdyż śmierć dotyczy świata realnego. Sport natomiast należy do rzeczywistości, ale jest też swoistą „nierzeczywistością”, gdyż jest wyrwany z kontekstu życia.

Nie ulega wątpliwości, iż ze względu na swoje dokonania, bohater sportowy wzbudza zainteresowanie i skupia na sobie uwagę otoczenia. Zauważyć się też dają pewne analogie do filmu, teatru, opery. Zamknięte w enklawie wi-

5. M. Szymczak, (red.), *Słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 1978, s. 184, hasło: bohater.

6. S. Jedynek, (red.), *Mały słownik etyczny*, op.cit. s. 137, hasło: męstwo.

dowisko sportowe jest bliskie teatrowi, ale z jednym, istotnym zastrzeżeniem: teatrowi o otwartym (nie do końca napisanym) scenariuszu. Toczy się gra, ale nie wiemy jak się zakończy. Czasami znamy faworytów określonej konkurencji, ale oni nie zawsze wygrywają - i na tym właśnie polega urok sportu.

Bohater sportowy jako bohater kulturowy

Sport stanowi też jeden z najistotniejszych składników współczesnej kultury. Decydują o tym: zasięg jego oddziaływania, uniwersalność języka, popularność idoli. Tym samym w coraz większym stopniu staje się czynnikiem uniwersalności kultury ludzkiej, płaszczyzną rywalizacji, ale też (co istotne) spotkania i porozumienia ludzi⁷. Dlatego też źródłem inspiracji w poszukiwaniu definicji bohatera sportowego stało się pojęcie bohatera kulturowego. W ujęciu etnologicznym, jest to „postać mitologiczna, której przypisuje się czyny dawcy i nauczyciela kultury; ze względu na swe cechy i działalność pełniącą w mitach rolę mediatora (sytuowana między światem ludzkim i boskim, sferą profanum i sacrum). Uosabia podstawowe wartości danej społeczności, a jej czyny mają znaczenie wzorca. Terminem bohatera kulturowego określa się na ogół postać występującą w mitach, jeżeli odpowiada następującej charakterystyce: 1) jest człowiekiem, ale posiada nadludzkie cechy, zdolności i umiejętności, dokonuje nadnaturalnych czynów, 2) działa w czasie mitycznym, w „epoce przetworzenia”, przekształcenia chaosu w kosmos, 3) wprowadza kulturę: daje ludziom podstawowe wynalazki, narzędzia, uczy ich ważnych umiejętności, wprowadza obrzędy, prawa”⁸.

Podjmując analizę tej definicji pod kątem wyjaśnienia pojęcia bohatera sportowego, odrzucenia wymaga jej pierwsza część (postać mitologiczna). Bohater mitologiczny (podobnie jak legendarny, bajkowy), dokonywał bowiem czynów uwalniających ludzi od zła i niebezpieczeństw (smoków, olbrzymów, potworów). Nierzadko uzyskiwał też w sposób bohaterski ważne dla człowieka zdobycze (np. ogień). Z kolei bohater sportowy jest żywym realnym człowiekiem. Zawody sportowe należą do kręgu widowisk danych naszym zmysłem. Dokonania sportowców możemy podziwiać i przeżywać naocznie (na stadionie), bądź też za pośrednictwem telewizji. Jeśli ciężarowiec podnosi sztangę o wadze kilkuset kilogramów, to możemy ten fakt zaobserwować (w przeciwieństwie do mitu o Herkulesie). Zawodnik nie jest zatem postacią mityczną, choć z drugiej strony jednak, pewne widowiska sportowe ulegają mitologizacji. Wydaje się jednak, iż stopień tej mitologizacji może być niepełny. Tak naprawdę, nikt przecież nie traktuje sportowca jako półbo-

7 J. Lipiec, *Sport i świat współczesny czyli o usprawiedliwieniu sportu*, (w:) J. Lipiec (red.), *Duch sportu*, Kraków 1980.

8. J. Bednarski (red.), *Słownik etnologiczny*, Warszawa 1987, s. 53, hasło: bohater kulturowy.

ga. Mogą wprawdzie zaistnieć sytuacje, w których popularność przeradza się w bezgraniczne uwielbienie, ale i wtedy sportowiec staje się raczej idolem, bożyszczem kibiców.

Bohater sportowy uosabia wartości powszechnie uznawane i akceptowane w danej społeczności, a jego czyny mogą mieć charakter wzorca. Wzorzec taki kształtuje się jednak na tle kultury, która spowodowała jego powstanie.

Paavo Nurmi w dalszym ciągu pozostaje osobą znaną, choć nie wskazują na to jego obiektywne wyniki, nieporównywalne z rezultatami współczesnych lekkoatletów. W kontekście historycznym, w którym występował, był bez wątpienia człowiekiem wielkim. Być może wtedy właśnie potrzebny był ktoś milczący, tajemniczy – „Wielki Niemowa”

Fenomen Jesse Owensa należy postrzegać na tle rasizmu, zarówno europejskiego, jak i amerykańskiego. Niezależnie do jego poziomu sportowego, równie ważne było to, że pokonał na bieżni całą plejadę „białych” zawodników, otwierając tym samym nowe możliwości swoim następcom. Zachodzi tutaj sprzężenie zwrotne: bohater odpowiada na zapotrzebowanie czasów, w których żyje, a z drugiej strony - czasy te poszukują i kreują odpowiedni typ bohatera.

Bohater sportowy sytuuje się między sferą profanum a sacrum życia społecznego. Sport sam w sobie nie posiada wartości sakralnych, gdyż pozostaje on elementem pośredniej dziedziny kultury - zabawy, lokującej się między tymi dwoma skrajnymi biegunami. Pewne specyficzne okoliczności mogą jednak doprowadzić do tego, że sport nabiera wymiaru sakralnego (jeżeli aktywność sportowa wkracza w świat wartości uroczystych)⁹

Bohater sportowy okazuje się więc przede wszystkim bohaterem kulturowym. Jest to kategoria wzorcotwórcza z kręgu ideałów etycznych. W fenomenologicznym ujęciu Maxa Schelera, bohater jest „dziedzicem krwi, która wyznacza, właśnie bohaterowi w większym stopniu niż np. geniuszowi, godność jego postawy, dostojeństwo, szlachetność. (...) Czyn bohatera jest czymś różnym od zwykłej działalności ludzkiej. (...) Jest on przede wszystkim człowiekiem woli, to zaś implikuje człowieka mocy. Pośród cnót bohatera wylicza się takie jak: dzielność, męstwo, przytomność umysłu, odwaga, animusz walki, siła postanowienia. Przysługują mu atrybuty takie jak: piękno ciała, kondycja, zręczność w grze, szczególne maniery (etykieta), karność, panowanie nad sobą. Jest on dobrotliwy w swej szczodrości i ofiarny wobec przyjaciół i społeczności. Posiada on poczucie dystansu wobec tego, co pospolite, wobec asekuranctwa i lęklności”¹⁰

Wzór bohatera jest uosobieniem wartości witalno-duchowych (a więc mo-

9. Z. Krawczyk, *Sport jako symbol*, (w:) J. Lipiec (red.), *Logos i etos polskiego olimpizmu*, Kraków 1994, s. 38.

10. J. Trębicki, *Etyka Maxa Schelera*, op.cit., s. 132-133.

ralnych, poznawczych, estetycznych). Wydaje się zatem, iż bohater sportowy jest w wielu momentach „podobny” do bohatera schelerowskiego. Jest jednak nieco uboższy, jak gdyby o jedną warstwę pomniejszony. Jest dzieckiem krwi, ale owo dziedzictwo należy pojmować w znaczeniu, iż reprezentuje pewną kulturę, dla określonej społeczności (bo jest to „nasz bohater”). Bohater rzeczywisty odwołuje się do rzeczywistości, walczy o świat realny. Przebudowując ten świat, w którym funkcjonuje, składa ofiarę. Dlatego też żaden bohater sportowy nie może być traktowany na równi (i porównywany) z bohaterem walki, ponieważ przynależy do swoiście nierealnego świata, świata gry sportowej. Jest on przypisany do niszy aksjologicznej stadionu i do myślenia o tym świecie.

Oprócz wymienionych wcześniej wartości bohater sportowy może być reprezentantem wartości sakralnych i hedonicznych (uosabia więc pełnię wartości schelerowskich). Wyraźne zabarwienie sakralne posiada symbolika olimpijska.

Wzorce obowiązujące w sporcie, oparte są o proste, zrozumiałe przepisy i normy obyczajowe. Sport wypracował swój etos, stanowiący enklawę zasad traktowanych solennie, a nawet „esencjalnie” (bez nich sport byłby niemożliwy, stając się na powrót chaotyczną zabawą lub czystą walką). Odznacza się też swoistą estetyką, pozwalającą ujmować jego całość w kategoriach fenomenu para artystycznego¹¹.

Zakończenie

Wiek XX wykreował nowy typ bohatera, wywodzącego się ze świata sportu. Bohatera, którego zasięg oddziaływania wykracza znacznie poza rzeczywistość boiska sportowego. Dla kultury współczesnego człowieka (szczególnie w sferze edukacji i wychowania), zespół cech uosabianych przez bohatera sportowego stanowić może często wzorzec postępowania, nieobojętny dla wychowania moralnego.

Kim zatem jest bohater sportowy, na czym polega jego swoista, nowa jakość? Nie ulega najmniejszej wątpliwości, iż jawi się on jako byt realny. Jest bowiem żywym, realnym człowiekiem. Stanowiąc byt realny, równocześnie jednak przekształca się w przedmiot intencjonalnych przeżyć - jest oglądany, podziwiany przez widza - musi zatem zaistnieć naprawdę. Jest więc postacią rzeczywistą, prawdziwą, którą kibic może dotknąć, poklepać po plecach, podać jej rękę.

Posiada nową swoistą właściwość, którą jest wartość „dla nas” (w ujęciu relacjonistycznym). Życie społeczne stwarza szereg potrzeb, które ludzie sta-

11. J. Lipiec, *Logos nowożytnego olimpizmu*, (w:) *Logos i etos polskiego olimpizmu*, op.cit., s. 26.

rają się zaspokajać. Wartością jest więc to, co stara się tym potrzebom zadośćuczynić. Bohater sportowy uosabia wartości zobiektywizowane, powstałe w wyniku pewnych preferencji. Status ontologiczny tych wartości, jest więc *de facto* wynikiem zajścia relacji między ludzkimi potrzebami, a tymi elementami rzeczywistości, które je spełniają.

Do pojęć kluczowych, pojęć - znaków stanowiących o jego zaistnieniu i rozpoznawalności, należą takie jak: uznanie i podziw, mistrzostwo sportowe (arcymistrzostwo), styl walki sportowej. Postrzegany winien być w sposób zupełnie odmienny niż na przykład bohater literacki, stanowiący zaledwie wytwór fantazji, wyobraźni, ale nigdy nie dany naszym zmysłom. Być może dlatego właśnie nakłada to na niego zwiększoną odpowiedzialność, której bohater literacki jest pozbawiony.

Co zatem decyduje o tym, że dany sportowiec staje się bohaterem? Prawdopodobnie jest to rezultat zaistnienia zespołu pewnych cech, wartości. Nie wystarcza ich występowanie w pojedynkę, w izolacji, jako wartości samych w sobie. Jest to zestaw właściwości tworzący nową jakość postaciową (w ujęciu ingardenowskim)¹².

Bohater sportowy, jako przedmiot intencjonalnych przeżyć istnieje w odniesieniu do kogoś i wobec kogoś, a zatem postrzegany winien być w ujęciu relacjonistycznym. Jego czyny mogą mieć charakter wzorca, ale ocena dokonana odbywa się na tle kultury, która spowodowała jego wytworzenie.

Bohater sportowy stanowi więc wzór o charakterze powinnościowym. Jest to wzór wykreowany wprowadzie w niszy aksjologicznej stadionu, ale dla potrzeb pozastadionowych. Różnorodność bohaterów wynika prawdopodobnie z faktu, iż jest się bohaterem w pewnych warunkach (dla określonego odbiorcy).

Wydaje się więc, iż wykluczenia wymaga sposób rozumienia bohatera sportowego w kategoriach zbliżających go do greckich herosów, bohaterów mitycznych, bohaterów narodowych. Heroizm sportowy jawi się w swej istocie w sposób nieco odmienny, jako heroizm o lżejszym „ciężarze gatunkowym”

Prawdopodobnie każdy bohater sportowy jest na swój sposób niepowtarzalny. Reprezentuje coś, co wskazuje na jego istotę indywidualną, a jednocześnie umyka zwykłemu oglądowi.

Biorąc pod uwagę znaczenie i zasięg społeczny bohaterów sportu, jak też miejsce sportu w kulturze współczesnego człowieka, potrzeba podejmowania dalszych analiz dotyczących funkcjonowania sportowców jako bohaterów kulturowych, wydaje się w pełni uzasadniona.

12. R. Ingarden, *O dziele literackim*, Warszawa 1960.

Bibliografia

1. Bednarski J. (red.), *Słownik etnologiczny*, Warszawa 1987.
2. Czarnowski S., *Dziela*, t. 4: *Kult bohaterów i jego społeczne podłoże. Święty Patryk bohater narodowy Irlandii*, opr. N. Assorodobraj, S. Ossowski, Warszawa 1956.
3. Dziubiński Z. (red.), *Edukacja poprzez sport*, Warszawa 2004.
4. Ingarden R., *O dziele literackim*, Warszawa 1960.
5. Jedynak S. (red.), *Mały słownik etyczny*, Bydgoszcz 1994.
6. Krawczyk Z., *Studia z filozofii i socjologii kultury fizycznej*, Warszawa 1978.
7. Krawczyk Z., *O kulturze fizycznej. Studia i szkice*, Warszawa 1983.
8. Krawczyk Z. (red.), *Kultura fizyczna, sport*, Warszawa 1997.
9. Lipiec J. (red.), *Duch sportu*, Kraków 1980.
10. Lipiec J. (red.), *Logos i etos polskiego olimpizmu*, Kraków 1994.
11. Lipiec J., *Filozofia olimpizmu*, Warszawa 1999.
12. Szymczak M. (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1978.
13. Trębicki J., *Etyka Maxa Schelera*, Warszawa 1973.
14. Zdebska H., *Bohater sportowy. Studium indywidualnego przypadku Bronisława Czecha (1908-1944)*, Kraków 1997.